

Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija

(Tanítás és oktatás a 17. század második felének magyar prédikációelméletében)

Az első magyar nyelvű retorikai összefoglalót jó ideje Medgyesi Pál imádság- és prédikációelméleti kézikönyvében tiszteljük. Az újabb kutatások eredményeként azonban immár módosítanunk kell ezt az álláspontot: Medgyesi vélhetően az egyik első művelője a magyar nyelvű egyházi retorikának. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹ megjelenésének évében, 1650-ben Debrecenben napvilágot látott Nógrádi Mátyás, későbbi református püspök² kézikönyve a prédikációszerkesztés szabályairól.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetében – egyelőre kézirat³ – Vásárhelyi Judit idézi azt a helyet, ahol prédikációelméletét Nógrádi Mátyás mint megjelent könyvet említi. *Lelki próbakő* című művének ajánlásában a szerző ezt írja Bagoly Katának: „Becsületes Aszszonyom, harmadik munkám ez, az én kegyelmek között való lakásomban, mellyet közönségessé teszek Isten kegyelme által: Mert magam költségével a’ Prédicállásnak egyenesen folyó rendit, és útát, ez előtt nem régen, kegyelmek szemei eleiben bocsátottam. Az után nem sok idővel, Nemzetes BORNEMISZA ISTVÁN Uram költségével, Szent Pál Apostol Romaiakhoz irt levelét, három Methodus alatt éppen világ eleiben terjesztetem.”⁴ Nem zárhatjuk ki, hogy az ars concionandi nyelve legalább részben magyar volt.

A munkából példány nem ismeretes, de a szerző fennmaradt más írásaiból következtetni lehet elképzeléseire, amelyek az egyházi beszéd szerkezetére, szak kifejezéseire és egyéb kérdéseire vonatkoznak. A rekonstrukció forrásainak és eredményének, azaz Nógrádi Mátyás homiletikai rendszerének bemutatására más helyen tettem kísérletet.⁵ Ebben a közleményben Nógrádi retorikai nézeteihez kapcsolódva mindössze egyetlen olyan témáról szólok részletesebben, amelyik a 17. század második felében a prédikációirodalom egyik központi problémája volt: az igazhirdető tanító szándékáról.

¹ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832).

² A szerzőről az eddigi leggazdagabb életrajzi áttekintés (szerénykedő címe ellenére): HERPEI János, *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, *Apáczai és kortársai*, HERPEI János cikkek, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, 183–186.

³ Itt mondok köszönetet az RMNy III. kötete szerkesztőjének, Heltai Jánosnak, aki lehetővé tette, hogy használjam a kéziratot.

⁴ NÓGRÁDI Mátyás, *Lelki próbakő, Mellyen Az ember mind magát, s-mind Vallását meg-czirválhattya, sőt háza-népének-is szent útát mutathat, az egyenesen való-járásra*, Debrecen, 1651 (RMK I, 845), A2r–v. Vásárhelyi Judit hivatkozik a korábbi szakirodalom említéseire: ZOVANYI Jenő (Cikkei a „*Theológiai Lexikon*” részére a magyar protestantizmus történetéhez, Bp., 1940, 329) *Prédikálásnak egyenesen folyó rendje* címen sorolja a munkát Nógrádi művei közé, 1650-re téve megjelenését; ezt átveszi Varga Imre is (RMKT XVII/10, *Az 1660-as évek költészete [1661–1671]*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1981, 657).

⁵ BARTÓK István, *Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)*, MKsz, 1997, 212–219.

A nyilvánosságnak szóló beszéd hármas követelménye – „docere, delectare, flectere” – az antik retorikától kezdve végigkíséri a világi, később az egyházi szónoklat elméletét is.⁷ A tanítás, a gyönyörködtetés és a befolyásolás kívánalmi a keresztény prédikáció történetében más-más korokban különféleképpen érvényesültek. Két fontos irányzat már az egyházatyák korában kibontakozott. Szent Ágoston nyomán a prédikátor elsősorban „doctor”, aki az értelem világosságával behatol a Szentírás rejtelmeibe, és a megszerzett tudást hallgatóinak továbbadja, ismereteiket gyarapítja. Egy másik vonulatot határoz meg Nagy Szent Gergely eszménye, a „pastor”: feladata „cura et regimen animarum”, azaz hívei lelkének viselő gondját: óvja és irányítja őket, erkölcsüket, mindennapi életüket alakítja.⁸ A reformáció megjelenésével a tanítás került az első helyre,⁹ ez jellemző a vizsgált korszakban is. Kecskeméti Gábor szavaival: „[...] 17. századi protestáns egyházi íráskorok is gyakran említik a tanítást, hol mint a lelkipásztor legfontosabb feladatát, hol mint az e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonímáját. Prédikációgyűjtemények és más egyházi íráskorok előjáró beszédeiből és más bevezető részeiből sok olyan nyilatkozatot lehet összegyűjteni, amelyek a hitet a tudással, a hit terjesztését intellektuális tevékenységgel, tehát a prédikációt a tanítással azonosítják.”¹⁰ Kecskeméti az értelmi felismerés és a helyes erkölcsi irányulás összefüggésének descartes-i gondolata alapján a következőképpen fogalmaz: „Az értelmi ráhatás, a tanítás középpontba állítása ezen alapelv szerint a prédikációtól megkívánt többi célkitűzés (erkölcsi ráhatás, nevelő célzat) megvalósítását is biztosíthatja.”¹¹ Így Kecskeméti a magyar protestáns prédikációk didaktikus mivoltának egyik okát a racionalizmus hatásában látja. Allítását erősíti, hogy a század racionalista filozófiája korántsem volt ismeretlen a hazai szerzők előtt. Az azonban még mindig nem tűnik ki elég világosan a szakirodalomból, hogyan befolyásolta a rámizmus a magyar irodalmi gondolkodást.

Kétségtelenül igaza van Kecskeméti Gábornak, amikor azt írja, hogy „a puritánus Ramus-recepció regisztrálása önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a puritánus prédikációirodalom retorikai jellegzetességeit tárgyalni lehessen.”¹² Ha azonban gondosan tanulmányozzuk a rámista szerzőkre hivatkozó elméleti munkákat, úgy tűnik, némely esetekben a hatás megállapításánál többet is tudunk

⁶ Cicero megfogalmazásában: „Optimus est enim orator, qui dicendo animos audentium et docet et delectat et permovet; docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium.” (*De optimo genere dicendi*, I, 3), vagy máshol: az orator „probat, delectat, flectat” (*De oratore*, 21). Quintilianusnál: „Tria sunt, quae praestare debeat orator, ut doceat, moveat, et delectet.” (*Institutio oratoria*, I.)

⁷ Szent Ágoston szavaival: „docere, delectare, flectere”. (*De Doctrina Christiana*, IV, XII, 27. = J. P. Migne, *Patrologia Latina*, XXXIV, 15–122.)

⁸ Gergelynek a lelkipásztori hivatásról szóló műve: Sancti GREGORII Magni, Romani Pontificis *Regulae pastoralis liber, ad Joannem Episcopum civitatis Ravennae* = J. P. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 13–128.

⁹ MELANCHTHON: „Praecipuum est docere, quae sit vis et natura religionis. Alterum est hortari, tum ad fidem, tum ad bonos mores [...] Adhortatio obiurgationem complectitur, et illi contrariam consolationem.” *De officiis Concionatoris* (1529), az idézett kiadás: Ulm, 1535 (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Vet. 25/28). Modern kiadása: *Supplementa Melanchthoniana*, V, *Schriften zur praktischen Theologie*, II, *Homiletische Schriften*, Leipzig, 1929.

¹⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 381–398, 382.

¹¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban*, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 7(1994), 50–76, 55; Uő., *A történelmi kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 571–576, 572.

¹² KECSKEMÉTI, 1995, 564.

mondani: a rámizmusnak legalábbis kétféle felfogását és érvényesítését figyelhetjük meg. A különféle mintákat követő korabeli megállapítások pedig néha talán még a prédikációk retorikai jellegzetességeitől sem teljesen függetlenek.

A 17. századi protestáns prédikátor a felvett *Igéből* adódó *Tanúság*oknak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Részabás* révén a jelenlévőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik. Ahogy Medgyesi Pál írja: „Haszna a tanúságnak [...] az tanúságból kihozott mondás, mely annak hasznát, jóságát vagy végét mutatja meg, és így a prédikációnak kiváltképpen való fő céljával (tudniillik a hallgatóknak épületivel) inkább egybekötöttet.”¹³ Ennek megfelelően a teoretikus munkákban a legalaposabban kidolgozott szerkezeti egység a *Haszon*. A magyar szerzők forrásául szolgáló angol és holland elméleti művekben a haszon megkülönböztetett jelentősége egyenesen következik a rámista világnép utilitarizmusából. Hiszen ahogy semmiféle szellemi tevékenység sem önmagáért való, a prédikáció sem lehet öncélú elmélkedések, elvont spekulációk halmaza. A rámista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.

Ha ars concionandijában Nógrádi Mátyás a saját gyakorlatában is követett módszert és terminológiát rögzítette, akkor a következőkből indulhatunk ki. Szerzőnk fennmaradt műveiben a tanítást célzó haszon neve latinul legtöbbször *Usus Informatorius*, néha ugyanolyan értelemben *Instructionis*. Magyarul hol mint *oktatás* jelenik meg, hol pedig az *oktatás* és a *tanítás* párhuzamosan, egymás szinonimájaként fordul elő.

Néhány példa: „Usus Primus, Informatorius. Oktat téged ez [...] arra [...]”¹⁴ „I. Usus Informatorius. Oktat téged mindeneknek előtte ez a’ szent dolog [...]”¹⁵ „Első haszna a’ Tanúságnak, Informál, oktat és tanit minket először e’ Tudomány: [...]”¹⁶ „Két rendbeli Hasznai vadnak a’ Tanúságnak. Az ELSŐ Instructiot szolgáltat. [...] E’ minket arra oktat [...]”¹⁷ „I. Usus. Az Első minket tanit avagy Oktat arra, miképpen kellessé itélnünk a’ bünről.”¹⁸ „I. Usus. Oktat e’ Tanúság és tanit bennünket a’ mi tisztünkre.”¹⁹

Prédikációelméletében Medgyesi Pál – a puritánusok legfőbb példaképe, Amesius nyomán – a hasznoknak két fajtáját, elméleti és gyakorlati hasznat különböztet meg: „a haszon vagy az értelmet nézi, vagy az életet”.²⁰ Medgyesi előadásában a tanításról csak az elméleti hasznok csoportjában esik szó: az amesiusi terminust, a latin *Informatiót Oktató Haszonnak* fordítja.

Néhány évtizeddel később már másképp tárgyalják a magyar elméletírók a prédikáció retorikáját, többek között a tanítást célzó hasznat is. Martonfalvi Tóth György *Ars concionandi Amesianája* (1666)²¹ és Szilágyi Tönkő Márton *Biga Pasto-*

¹³ MEDGYESI, 1650; modern kiadása: *A magyar kritika évszázadai*, I, *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 161.

¹⁴ NÓGRÁDI, 1651; *Rövid tracta A’ Varaslasrol*, 162.

¹⁵ NÓGRÁDI, 1651; *Lelki Elmélkedés*, 241.

¹⁶ *Idvösség Kapuja* [...] *Mellyet ez-előtt Angliai Nyelven ki-bocsátott, rész-szerint, HILDERSAM Londiniumban, [...] Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított* [...] NÓGRÁDI Matyas, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1133), 233.

¹⁷ NÓGRÁDI, 1672, 888.

¹⁸ NÓGRÁDI, 1672, 908.

¹⁹ NÓGRÁDI, 1672, 1338.

²⁰ MEDGYESI, 1650, 161.

²¹ Georgius MARTONFALVI, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079).

ralisa (1684)²² latin nyelvű. Ennek ellenére a két debreceni professzornál nemcsak az anyag felosztását és tudnivalóit, hanem a magyar terminológiát is tanulmányozhatjuk. Martonfalvinál ugyanis a különféle hasznok neve magyarul is szerepel, Szilágyi pedig ugyanezeket kívül példaanyagként magyar prédikációkból vett idézeteket iktat a szövegbe. Mindketten szorosabban ragaszkodnak Amesiushoz, mint Medgyesi és – ismert művei alapján feltételezhetően – Nógrádi Mátyás.

Amesiusnál a rámista dichotómia jegyében a hasznok két fő csoportja – az elméleti és a gyakorlati – további két-két alcsoportra oszlik. Az elméleti haszn két fajtája az *Informatio* és a *Reformatio*. Ezeknek a gyakorlati szférában az *Institutio* és a *Correctio* felel meg.²³ Martonfalvi és Szilágyi pontosan átveszi ezt a felosztást. Ami a tanítás fajtáinak magyar elnevezését illeti: az elméleti *Informatio* és a gyakorlati *Institutio* különbségét *Tanító Haszon* és *Oktató avagy Igazgató Haszon* terminussal érzékeltetik.

Martonfalvi nem ért egyet azzal, hogy gyakran egy csoportba sorolják az *Informatiót* és az *Institutiót*. Az előbbi ugyanis azt tárgyalja, hogy van-e valami vagy nincs; míg az utóbbi azt mutatja meg, hogy meg kell-e tennünk valamit vagy nem. Az *Informatio* a hit, az igazság, a megítélés elméleti kérdéseit érinti, az *Institutio* pedig gyakorlati tennivalóinkra figyelmeztet.²⁴ Szilágyi is helyteleníti, hogy a gyakorlatban sokan összekeverik a kettőt: „Minus convenienter igitur a multis Institutorius cum Informatorio confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s' tanít ez a' tanuság).”²⁵ A korábbi idézetek alapján nem nehéz felismerni Nógrádi Mátyás fordulatát. Nem lehetetlen, hogy voltak, akik azért adtak okot az Amesiushoz ebben a tekintetben szigorúbban ragaszkodó Szilágyi bosszankodására, mert Medgyesi vagy Nógrádi előírásai nyomán szerkesztették prédikációikat.

Az elméleti tanítást és a gyakorlati oktatást megkülönböztetve csak az előbbi felel meg az antik eredetű „docere” kívánalmának. Az utóbbi sokkal inkább a „flectere” vagy „movere” követelményének tesz eleget. Ez a probléma jelentkezik, amikor azt kezdik vizsgálni, hogy hol a határ a gyakorlati haszon és a rászabás (alkalmazás) között.²⁶ Az előadó célkitűzéseinek az egyes szerkezeti egységekhez való kapcsolása egyébként a középkori prédikációelméletben határozott megfogalmazást nyert. A Bonaventurának tulajdonított traktátus szerint, amelyet az első tudományos ars praedicandinak tartanak,²⁷ a *divisio* tanít, a *distinctio* tetszést arat, a *dilatatio* pedig a hallgatóságot megindítja és cselekvésre ösztönzi.

Kecskeméti Gábor mintaszerű fejtegetései a homiletikai értelemben vett tanításról mint az abszolút igazságok közlését megvalósító kommunikációs helyzetről²⁸ minden bizonnyal érvényesek az elméleti haszonként megjelenő tanításra; meggondolandó azonban, hogy a hallgatóság befolyásolásának vizsgálata is kommunikációelméleti probléma-e.

²² Martinus SZILÁGYI, *Biga Pastoralis, seu, Ars Orandi et Concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536).

²³ Guilielmus AMESIUS, *Medulla Theologica*, Debrecen, 1685 (RMK II, 1563), 159–160.

²⁴ „*Informatio versatur circa fidem, veritatem, iudicium seu mentem. [...] Institutio versatur circa observantiam, seu praxin vitae.*” MARTONFALVI, 1666, Regula X.

²⁵ SZILÁGYI, 1688, 64.

²⁶ MARTONFALVI, 1666, Regula X.

²⁷ *Ars praedicandi*, modern kiadása Bonaventura művei között: Doctoris Seraphici Sancti BONAVENTURAE Opera omnia, IX, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1901, 8–21.

²⁸ KECSKEMÉTI, 1992, 383–386; KECSKEMÉTI, 1994, 58–63.

A prédikációk átgondolt felépítése, a szerkezeti egységek módszeres számon tartása a gyakorló igehirdetők számára sem volt lényegtelen. Már Medgyesi és Nógrádi elméleti műveinek megjelenési idejéből bőven lehet példát hozni prédikációskötetektől a hasonló szellemű retorikus szerkesztésre, az egyes részek magyar elnevezésére. A tanítás fajtáit illetően olvasható a 17. század végéről is egy megjegyzés, amelyik mintha igazságot próbálna tenni a korábbi évtizedek során szemben álló nézetek között.

Debreceni K. János Deodatus-fordításának előszavában (1693) tisztelettel hivatkozik Szilágyi Tönkö Mártonra. Méltatja a professzor tudós fejtegetéseit, ugyanakkor elismeri a mindennapi gyakorlat és a magyar nyelv sajátosságainak befolyását a prédikációs szokások alakulására. „Noha a' Tanito haszon, az Oktato, avagy Igazgato haszontúl, természet szerént, és némely tekintetekre nézve megkülönböztetik; (mint tudossan, nagy elméjü, értelmes, és tudos SZILÁGYI MÁRTON URAM az ő Bigájában meg-mutatya,) mindazonáltal a' már bé-vött szokás szerént, sok helyeken az Oktato haszon, Tanito haszonért vétettetik. Mert oktatni, tanítani, igazgatni, a' Magyar nyelvnek tulajdonsága szerént, sokszor mind edgyek.”²⁹

Összefoglalva a 17. század második felének különböző évtizedeiből idézett megállapításokat: a tanítás problémáján keresztül a korszak irodalmi gondolkodásának jellemző tendenciái jelennek meg.

Az 1650-es évek elején még tartott a magyar puritanizmus első hullámának lendülete, ez hozta létre a magyar ars concionandi első kézikönyveit. Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás világosan látta, hogy a „praxis pietatis” megvalósításához hathatós prédikációkra van szükség. Nem győzőm eléggé hangsúlyozni: egyiküket sem lehet azzal vádolni, hogy elhanyagolták volna az igényességet, sem az elméletben, sem a gyakorlatban; ugyanakkor túlzásba sem estek. Pontosan tudták, hol van az a határ, amelyet már nem szabad túllépni. A kelleténél magasabban szárnyaló „számos finom elméleti distinkció” és „szubtilis osztályozási rendszer”³⁰ a rámista haszonelvű világszemléletet könnyen önmaga ellentétébe fordíthatja. Egy későbbi művében Nógrádi saját munkájáról szólva világosan állást foglal a többség számára követhetetlen okfejtésekkel szemben a használni akarás mellett, nem kímélve még a legnagyobb tekintélyeket sem: „Mert amaz boldog hirü Calvinus Jánosnak, Amesiussnak, Tvviissusnak, Forbesiusnak, és egyebeknek, nem minden ember érti Speculatioját. Osztán: Jobb ez illyen Könyvből tanítani, és tanulni, mint amaz kulcs nélkül valo lakatosok irásiból, fogatlan és meg-oldott seprük formáiból: kiknek irások csak merö tömlötze az Isten akarattyának.”³¹

Nem feltételezhetjük, hogy a Hollandiát és Angliát megjárt Medgyesi és Nógrádi ne ismerte volna eléggé a rámista elméleti irodalmat. A tárgyalt kérdéshez kapcsolódva csak egy példát hozok arra, hogy Medgyesi könnyen talált volna mintát az elmélet túlbonyolítására. Gyulafehérvári udvari papként ismernie kellett a főiskolán tanító Bisterfeld ars concionandiját. A német professzor a rámista „methodust” a szinkretikus „systemával” ötvözte, rendszerének bonyolultsága túlesz Amesiuson. A hasznok két fő csoportját az usus theoreticus és az usus energeticus alkotja; az előbbi didacticusra és elenchticusra, míg az utóbbi practi-

²⁹ *Isten ajandekaval valo kereskedes, Avagy Enekek Enekenek Magyarazattya [...] Melly [...] Magyarra fordittatott [...] DEBRECZENI K. Janos [...] által*, Debrecen, 1693 (RMK I, 1435), A kegyes olvasóhoz, C6r.

³⁰ KECSKEMÉTI, 1995, 561.

³¹ NÓGRÁDI, 1672, C3v.

cusra és poeticusra osztható – természetesen ezzel még nincs vége a felosztásnak.³² Medgyesiék nem elsősorban a dichotómia lehetőségeiből adódó fásztó következettségben és a „methodus” rigorózus alkalmazásában bizonyultak rámistának, hanem – az igényes prózaszerkesztés szabályait az ésszerűség határain belül tartva – a használni akarás, az „épület” előmozdítása határozta meg elképzeléseiket.

Néhány évtizeddel később, úgy tűnik, a súlypont a gyakorlatias lelkesedés és az elméleti igényesség józan egyensúlyától inkább az egyházi retorika elvi kérdései, az elmélyültebb gondolkodás felé tolódott, amint ezt Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkő Márton munkái példázzák. Ők Ramusban inkább a nagy rendszerezőt látták, összefoglalóikban is ennek megfelelően válogattak a rámista hagyományból.

Mint a század végi Debreceni-idézet is igazolja, Martonfalvi és Szilágyi teóriája a gyakorlatban nem állta a versenyt „a magyar nyelvnek tulajdonsága szerént” kínáló megoldásokkal, így a „bé-vött szokás” az egyszerűbb módszert szentesítette. Ez azonban nem változtat azon, hogy „a praeceptum-műfajoknak is megvan a maguk autonóm története”,³³ még akkor is, ha a mégoly tökéletes elméleti konstrukcióknak „az aktuális kommunikáció megformálására vagy értelmezésére való hatása jó esetben ha áttételes lehet.”³⁴

Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandijához kapcsolódva ez alkalommal néhány példával arra kívántam rámutatni: a 17. század második felének irodalmi gondolkodásában egyaránt jelentkezett a tanítás és az oktatás problémája. A prédikációk fő szerkezeti egységeivel, a haszonnal és a rászabással kapcsolatban felmerült az előadás céljának a kérdése, elmélet és gyakorlat összefüggései. A hazai szerzők átvették az idegen szakkifejezéseket, és megalkották azok magyar megfelelőit. Az egyes kézikönyvek közötti eltérések azonban korántsem csak terminológiai különbséget jelentenek; világosan kirajzolódnak a szemlélet sajátosságai. Az írók ismerték és számon tartották a különféle teóriákat, adott esetben kritikusan taglalták egymás elképzeléseit. Néha pedig az elméleti kérdéseket illető megjegyzésekből még a kor irodalmi gyakorlatára is következtetni lehet.

Bartók István

³² *Scripturae Sacrae Divina eminentia et efficientia [...] in duabus disputationibus a [...] BISTERFELDIO Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, proposita. Accedit ejusdem Authoris, Ars Concionandi*, Leiden, 1654 (RMK I, 889/a). A prédikációelmélet: *Ars Concionandi ab Excellentissimo Viro, Johanne Henrico Bisterfeldio [!], Theologiae, ac Philosophiae, in Illustri Schola Albensi Professore Celiberrimo [!], ibidem Olim nernose [!] proposita*. Külön lapszámzással: 1–132. Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandijának bemutatása külön tanulmányt érdemelne.

³³ KECSKEMÉTI, 1995, 561.

³⁴ KECSKEMÉTI, 1995, 561.